



MATTHIAS MIDDELL

## Transznacionális történelem mint transznacionális projekt?

Vitaindító

### 1. Kutatástörténeti bevezető

A *geschichte.transnational* elnevezésű kezdeményezés olyan két kutatási irány – a kulturális transzferek kutatása, valamint a globális vagy világtörténet – metszéspontján alakult ki, melyek módszertani újításokat és eddig nem vizsgált jelenségeket kapcsolnak egybe.

A két évtizeddel ezelőtt Párizsban megfogalmazott kulturális transzferkutatás a többoldalú cserét, kultúrák köziségét (*Interkulturalität*), a kulturális jelenségek hibridizációját (*Hybridisierung*) és a transznacionális migrációt érintő szélesebb érdeklődési körbe illeszkedik. A kulturális transzfer időközben megismert mechanizmusai elsősorban olyan kontextust részesítenek előnyben – a kulturális befolyással és diffúzióval szemben –, amelyben más kultúrák elemeinek elsajátítása és integrálása megy végbe. A transzfer jelensége ezáltal mind a nemzeti kultúrák\* közötti kapcsolatban, mind pedig régiók és civilizációk esetében megfigyelhető. A kulturális transzferek tehát feltételezik a különböző kulturális kontextusok aktorai közötti kapcsolati hálókra irányuló összehasonlító megfigyelést és értékelést, és csupán történeti és egyidejű nézőpontból elvégzett összehasonlítások révén kutathatók.

A kulturális transzferkutatás kialakulása során azonban elhatárolódott a tisztán kontrasztív komparatiztika módszertani alapjaitól is, mely elhanyagolja az összehasonlítani kívánt jelenségek közötti egybefonódásokat, s ezáltal az egymástól élesen elkülönített vizsgálati egységek legitimációját segíti elő.

A diffuzionizmussal, a korlátolt, nemzetközpontú kultúr szemlélettel és a komparatiztika egy meghatározott fajtájával való háromsíkú szembehelyezkedés mentesíti a kulturális transzferek kutatását a nemzeti történetírások régebbi kiindulópontjaitól.

Az időközben egyre nagyobb számban napvilágot látott meghatározó empirikus eredmények a transznacionalizálódás tendenciáinak – a hagyományos történetírás történeti képzeteiben gyakran rejtett – történelme felé vezető út mozaikköveit alkotják.<sup>1</sup>

\* A *nationalisiert Kultur* kifejezést a cikkben konzekvensen nemzeti kultúrának fordítottam, mivel a szerző elsősorban nem a nacionalizmusra gondol, hanem egyes társadalmak vagy kultúrák nemzetivé válására, melynek a nacionalizmus csupán egy fejezetét alkotja – a fordító megjegyzése.

<sup>1</sup> A fogalom kialakulásához lásd: Espagne, Michel – Werner, Michael: *La construction d'une référence culturelle allemande en France – Génèse et Histoire (1750–1914)*. Annales E.S.C. no. 4. juillet–aout (1987), 969–992.; uő.: *Présentation*. In: Transferts culturels franco–allemands (Themenheft der Zeitschrift Revue de Synthèse), avril–juin (1988), 187–194.; valamint uő.: *Deutsch–französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C.N.R.S.* In: Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte (1985) no. 13. 502–510.; uő. (szerk.): *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace*

E tendenciákat illetően a transzferkutatás a *cultural encounters*, az *entangled histories* és a *Verflechtungsgeschichte* irányzataival párhuzamos.<sup>2</sup> Ezek szintén a világtörténet korábbi (gyakran eurocentrikus) egyetemes történetének egy új, a globalizáció korának világtörténetévé való átalakulását célozzák.<sup>3</sup> Ebben a folyamatban nem annyira egy történetfilozófiailag elgondolt és megalapozott világegység a vizsgálódás tárgya, hanem azok a sokrétű összefonódások és összeköttetések, melyeknek szálain a világ „egységét” (de nem egyöntetűségét!) számtalan résztvevő napról napra megteremti, hasznot húz belőle, vagy éppen igáját hordja. Az olykor globális történelemnek (*Globalgeschichte*) is aposztrofált újfajta világtörténet kutatásában és megírásakor a történetíró a konnektivitás egyre rohamosabban növekvő jelentőségének téziséből indul ki. A konnektivista gondolatnak kevésbé a civilizációk összehasonlításának eszközeivel és körülményeivel, mint inkább az összefonódások előfeltételeinek, formáinak és következményeinek kutatásával kell megbirkóznia. De éppen a kapcsolatok növekvő mértékű egymásba fonódása hívja életre a lehetőségek, az autonómia és a szuverenitás iránti igényt azon feltételek meghatározásában, amelyek lehetővé teszik az összefonódások feltárását. Ma már senki sem vonhatja ki magát ezen összefonódásokból, ugyanakkor a kulturális egyediség hangsúlyozása ezáltal cseppet sem

*franco-allemand*. Paris, 1988. Eddig huszonhárom kötet jelent meg Lipcsében 1993-tól a Német–Francia Művelődési Könyvtár (*Deutsch–Französische Kulturbibliothek*) sorozatban Michel Espagne, Etienne François, Werner Greiling és Matthias Middell szerkesztésében. Négy kötet a *Philologiques* sorozatban jelent meg Michel Espagne és mások szerkesztésében (Paris, 1990–1996.); végül pedig további kötetek a *Bibliothèque franco-allemande* sorozatban (Paris, 1999-től). A fogalom diszkusszióhoz és azok recenzióhoz többek között lásd: Middell, Katharina–Middell, Matthias: *Forschungen zum Kulturtransfer. Frankreich und Deutschland*. In: *Grenzgänge. Beiträge zu einer modernen Romanistik* (1994) no. 1. 107–122.; Lüsebrink, Hans-Jürgen–Reichardt, Rolf: *Histoire des concepts et transferts culturels, 1770–1815. Note sur une recherche*. Genèses, 14. (1994) 27–41.; Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, 1999.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. *Comparativ*, 10. (2000) 7–41.; Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 2003.; hogy csak néhány egyéb előfordulására utaljunk: Turgeon, Laurier–Delage, Denys–Quellet, Réal (dir.): *Transferts culturels et métissages. Amérique/Europe XVIe–XXe siècle*. Laval, 1996.; Dmitrieva, Ekaterina–Espagne, Michel (dir.): *Transferts culturels triangulaires France–Allemagne–Russie*. Paris, 1996.; Lüsebrink, Hans-Jürgen–Reichardt, Rolf (Hrsg.): *Kulturtransfer im Epochenumbruch. Frankreich–Deutschland 1770 bis 1815*. Bd. 2., Leipzig, 1997.; Schmale, Wolfgang: *Historische Komparatistik und Kulturtransfer*. Bochum, 1998.; Middell, Katharina: *Hugenotten in Leipzig*. Leipzig, 1998.; Berger, Günter–Sick, Franziska (Hrsg.): *Französisch-deutscher Kulturtransfer im Ancien Régime* (Cahiers lendemains 3). Tübingen, 2002.; Schmale, Wolfgang (Hrsg.): *Kulturtransfer. Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert*. Wien, 2003.; Celestini, Federico–Mitterbauer, Helga (Hrsg.): *Ver-rückte Kulturen. Zur Dynamik kultureller Transfers*. Tübingen, 2003.; *L’horizon anthropologique des transferts culturels*. *Revue germanique internationale*, no. 21. (2004).

<sup>2</sup> Bentley, Jerry H.: *Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History*. *American Historical Review*, 101. (1996) no. 3. 749–770.; Manning, Patrick: *The Problem of Interactions in World History*. Uo. 771–782.

<sup>3</sup> Bright, Charles–Geyer, Michael: *Globalgeschichte und die Einheit der Welt im 20. Jahrhundert*. *Comparativ*, 4. (1994) no. 5. 13–45.; uő.: *World History in a Global Age*. *American Historical Review*, 100. (1995) no. 4. 1034–1060.; a világtörténetről folytatott újabb észak-amerikai viták átfogó és gazdag áttekintéséhez lásd: Manning, Patrick: *Navigating World History. Historians Create a Global Past*. Houndmills, 2003.; jellegzetesen elkülönül a világtörténet-írás korábbi hagyományaitól: Costello, Paul: *World Historians and their Goals. Twentieth-Century Answers to Modernism*. DeKalb, 1993.

vesztette el azt a stratégiai értékét, hogy a hálózativá terebélyesedő világ hatalmi viszonyaitól függetleníteni tudjuk magunkat.

A kulturális transzferek kutatása és a globális történelem iránti igény egymástól különböző akadémiai kultúrákban alakultak ki, s így eltérő hagyományok hatása alá kerültek. Ami mégis összeköti őket, az éppen az összefonódások kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai előfeltételei és következményei iránti érdeklődés, valamint a kiindulópont, amelyből a jelenlegi globalizációs jelenségeket vizsgálják. S e ponton léphet be a transznacionális történetírás, amennyiben a kultúr- és társadalomtudományok egészében véve gyakran elnagyolt globalizáció-kutatását nemcsak historizálja, hanem konkretizálja is. Ezeken túlmenően a transzfer és az összehasonlítás módszertani vitáival is foglalkozik. A kutatás számára olyan új területeket tár fel, mint például a transznacionális szervezetek, miliók és helyzetek, ugyanakkor már régóta kutatott nemzeti jelenségek eddig mellőzött transznacionális dimenzióira is fényt vetethet.

A hagyományok kritikusának bizonyul az olyan nemzeti történetírással szemben, mely ragaszkodik azokhoz a vizsgálati egységeihez, amelyek napjainkban sok ember számára vesztek az identitás kialakításában betöltött szerepükből. Ezáltal egyetlen térség dominanciája helyett a területiális kapcsolatok sokasága válik fontossá. Másrészt természetesen a transznacionális történelem sem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetállammá válás során mélyen beépült hatásokat. Ezek ugyancsak a globalizáció történetéhez tartoznak, mely viszont, úgy tűnik, közben új fázisához érkezett, ahol is a nemzetállam már csak egy a territorializáció több lehetősége közül.

Aki egy tudományos projektet eltérő értelmezési tradíciók metszéspontjába helyez, azal is szembenéz, hogy ezek a metszéspontok különböző nézőpontokból másként festhetnek. A transznacionális történetírásban rejlő esélyre és veszélyekre részben historiográfiai vizsgálódások útján hívhatjuk fel a figyelmet. Egy ilyen diszkusszió azonban, mely önmagában véve transznacionális kíván lenni, csupán e különböző perspektívák felmutatása és tudatosítása révén érhető el. Az viszont kétségtelenül akadályokat gördít ez elé, ha a tudománytörténetet arra használják, hogy bizonyos értelmezéseket megalapozzanak. A transznacionális történelem több forrásból táplálkozik, s akkor fejlődhet legkönnyebben, ha ezeket a forrásokat egyenértékűnek és egyenjogúnak ismeri el, és hegemonikus szándéktól vezérelve nem akarja vizüket saját koncepciói malmára hajtani.

## **2. Tér és territorializációs szerveződési formák**

Mindkét kutatási irány, a kulturális transzferek vizsgálata és a *world-history* vita az 1990-es évek folyamán a történelmi folyamatok lényeges tereinek és territorializációjának kérdései kapcsán (*spatial turn*) egyre nagyobb figyelemben részesült. A kulturális transzferkutatás reakciója abban érhető tetten, hogy az 1990-es évek kezdetétől fogva feladta a kultúra nemzethez kötött fogalmát, és a régiók közötti transzferek gondolatából kiindulva a kulturális transzferek során létesülő összefüggések hálózatának sokféleségére helyezte a hangsúlyt. Magát a transzfert a territorializáció folyamatának egyik elemeként értelmezte, s ennek következtében a teret többé már nem a történelmi összefonódások egyik állandó előfeltételeként vagy pusztán „konténereként” fogta fel.

Ezzel párhuzamosan a világtörténetről szóló viták a globalizáció következtében többféle új formában jelentkező átrendeződésekre hívták fel a figyelmet. A szuverenitás elosztásában és megóvásában való részvétel céljából különböző időszakokban életre hívott térbeli struktúrák sokféle alakot öltöttek: a nemzetállam csak egy volt ezek közül, vele párhuzamo-

san a birodalmi keretek sem szűntek meg, és a sokoldalú régióalakulások is alátámasztják vagy éppen aláaknázzák a nemzeti egység egyértelműségét.

Charles Maier „*Consigning the 20th Century to History*” című cikkében amellet érvelt, hogy be kellene vezetni a territorializációs szerveződési formák (*Territorialitätsregime*) fogalmát, hogy a territorializáció uralkodó mintázatai felismerhetővé váljanak az egyes történelmi korszakokban.<sup>4</sup> Az ezáltal feltáruló perspektívák közel sem kerültek még mérlegre, ugyanakkor egy bizonyos keret már adottnak látszik az *Empire-studies*, a nemzetállamok és a regionalizáció kutatásainak integrációjához, ahogy annak vizsgálatához is, hogy a transznacionalizáció folyamata tulajdonképpen mikortól kap nagyobb jelentőséget.

Ha a világ jelenlegi átrendeződésére vetünk egy pillantást, a nemzetállamok tartós kormányzási képességeit illetően is felmerülhetnek kérdések, s figyelmünk a nemzetállamokat részlegesen felváltó szupranacionális szövetségekre, mint például az EU vagy éppen a nemzetállamokat feloldó globális hálózat csomópontjaira irányul. Ekképpen a globalizáció szilárd tereit (vagy másképpen centrumait) és ütközőzónáit különböztethetjük meg. Ezáltal lehetővé válik, hogy egy új világtörténet fő kutatási irányainak meghatározása során a történelmi szereplők releváns térstruktúráikkal fennálló kapcsolatait is feltárjuk.

### 3. Transznacionalizáció és migráció

A transznacionalizáció fogalma – sokoldalú eredetétől és használatától itt most eltekintve, melyeket egyébként Kiran Klaus Patel egyik művében<sup>5</sup> már tömören összefoglalt – a legutóbbi időben mindenekelőtt a migrációkutatásban (*migration studies*) játszott prominens szerepet. Olyan migránsok hálózatainak viszonylag új jelenségére utal, akik az országhatárokat átlépve már nem korábbi identitásuk meghatározó mércéi szerint cselekszenek. Ezek a kutatások porózussá teszik azt az elképzelést, amely a bevándorlók új otthonaiként szolgáló országokat multikulturális közösségekként értelmezi: valójában egy többségi kultúrából vagy különböző csoportok a még tolerálható határait illető közmegegyezéséből indul ki. Míg a transznacionális összefonódások témáját a történelmi diaszpóra kutatás fedezte fel magának, addig több európai államban éles vita kavargatja fel a közvéleményt az úgynevezett párhuzamos társadalmak létéről és elviselhetőségéről. Továbbra is kérdéses, vajon a történésznek – a szociológussal és az antropológussal egyetemben – lehet-e vagy szükséges-e, hogy felvilágosító szerepe legyen ebben a kérdésben. Pillanatnyilag nem túl erős a hangjuk.

### 4. A transznacionalizáció és a történettudomány helyzete

Az előző gondolatmenetből adódik, hogy a transznacionális történelem bizonyos értelemben a globalizáció aktuális tapasztalataival érvel. Másként megfogalmazva egy olyan gondolkodásmód és módszer, amelynek segítségével a történész a konkurens diszciplínák és új társadalmi orientációs szükségletek kettős kihívására próbál választ találni, s ekkor tulajdonképpen azokkal a folyamatokkal foglalkozik, amelyeket összefoglalóan globalizáció névvel illethetünk. A transznacionális történelem differenciált szemléletmódjával megakadályozhatja a globalizáció kategóriájának esszencialista értelmezését. A Thomas Bender által szerkesztett „*Rethinking American History in a Global Age*” című munka<sup>6</sup> vagy Jür-

<sup>4</sup> Maier, Charles S.: *Consigning the Twentieth Century to History. Alternative Narratives for the Modern Era*. American Historical Review, 105. (2000) 807–831.

<sup>5</sup> Patel, Kiran Klaus: *Überlegungen zu einer transnationalen Geschichte*. Berlin, 2004.

<sup>6</sup> Bender, Thomas (ed.): *Rethinking American History in a Global Age*. Berkeley, 2002.

gen Osterhammel és Sebastian Conrad közelmúltban napvilágot látott „*Das Kaiserreich transnational*” című kötete<sup>7</sup> arra engednek következtetni, hogy a ’transznacionális történelem’ kifejezés több, nemzeti történetíráson szocializálódott történész számára elfogadhatóbbnak tűnik, s kisebb rémületet ébreszt, mint egy ’globális történelem’ meghirdetése.

Semmiképpen sem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a transznacionális történelem részéről erős kihívás éri a történelmi tudat társadalmainkban való közvetítéséről vagy a történettudomány státusáról alkotott hagyományos elképzeléseket. Kétségtelenül kritikának veti alá azokat a régi és új mesternarratívákat (*Meistererzählungen*), amelyek nemzeti szelleműek/eurocentrikusak vagy éppen univerzalisztikusak (vagy gyakran egyszerre ilyenek is, olyanok is). Amikor a transznacionális történelem ki akar lépni az európai történelem köréből, új viszonyt alakít ki a historiográfia és az *area studies* között. Művelőjétől ez viszont természetesen azt is megkívánja, hogy a regionális tudományokban időközben elért professzionalizációt és ehhez kapcsolódó képességeket (amelyek nem merülnek ki idegen nyelvek ismeretében, de arra épülnek) komolyan vegye és alkalmazza.

A transznacionális történelem előtt azonban továbbra is eldöntetlenül áll az a kérdés, hogy vajon egy elővigyázatos szakmai bővülésért kell-e síkraszállnia (német kontextusban például egy történelmi szeminárium kibővítése egy európai vagy Európán kívüli témával foglalkozó tanársegéddel), vagy hogy alapvetőbb megújulásra kell-e törekednie.

Ennek kapcsán érdemes kitérni a nacionalizmusnak a történettudomány önértelmezésében betöltött szerepére, valamint a historiográfia mint a nemzeti kultúra hordozójának jelentőségére. A történettudomány szükségszerű alkotórésze-e egy bizonyos területiális uralomnak, melynek hanyatlását napról napra megfigyelhetjük, vagy képes-e kritikus-historizáló távolságtartás révén a nemzeti dominancia hatókörébe tartozó területiális szerveződési formáktól megszabadítani magát? A historiográfia és nemzetállam között fennálló tagadhatatlanul erős kölcsönhatások tekintetében csupán időleges szövetségről vagy valamilyen mélyebben fekvő ismeretelméleti meghatározottságról van-e szó? Ez mindezekelőtt egy látszólag akadémikus önértelmezési vitát takar. A kérdést azonban aligha hagyhatják figyelmen kívül, amikor az iskolai történelemórákat tervezik, s a vegyes etnikumú diákság iskolai együttlétéből felmerülő problémák nyomán (például az Egyesült Államokban) e vita egyre nagyobb lendületet kap.

### 5. Transznacionális történelem mint transznacionális projekt

Utolsónak marad az a kérdés, hogy magát a transznacionális történetírást mennyiben kell vagy lehet egyben transznacionális vállalkozásnak is tekinteni. A *geschichte.transnational* célja az, hogy szerzőiből és olvasóiból határokon átvélő közösséget építsen.<sup>8</sup> Most azonban még nem egyértelmű, hogy vajon a 20. század kezdete óta hullámszerűen föl-fölbukkanó internacionalizáció nyomdokaiba lépve ez sikerülhet-e (ha mégis sikerülne, akkor az erőteljesen nemzeti kontextusban kidolgozott eredmények nemzetközi versengése rövidre lenne zárva).

Ugyanúgy eldöntetlen, hogy a transznacionalizálódásról folytatott vita milyen nyelven folyjék. A *lingua franca* gondolatának követői szemben állnak azokkal, akik a többnyelvűséget jöllehet fáradtságos, mégis a betokosodott nemzeti történeti kategóriák és gondolkodásmód meghaladása felé vezető, sikerrel kecsegtető útnak érzik.

<sup>7</sup> Conrad, Sebastian – Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Das Kaiserreich transnational. Deutschland in der Welt 1871–1914*. Göttingen, 2004.

<sup>8</sup> <http://geschichte-transnational.clio-online.net>

Hol lehet szabad intézményi tereket találni vagy éppen létrehozni egy interdiszciplináris és nemzetközi kutatás számára, s eredményeinek a történelemoktatás kánonjába való beépítése céljából? Milyen következményekkel járna a transznacionális történettudomány ismeretelméleti problémáinak megfogalmazására nézve egy ilyen, néha talán utópisztikusan csengő struktúra létrejötte? És ez a különböző országokban milyen előzményekhez, milyen történeti-politikai szempontokhoz illeszkedhetne?

Fordította: CORA ZOLTÁN